

Արմենուհի ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ
Համլետ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՉՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ – ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ

Դարեր շարունակ գաղթ ու ավեր տեսած հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայրենադարձությունը բացառիկ նշանակություն ունեցավ: Այդուհանդերձ, այն դեռևս չի ստացել իր արժանի պատմական գնահատականը: Ինչպես արդարացիորեն նշում է Հ. Մելիքսեթյանը, հայրենադարձության ամբողջական պատմությունը բավարար չափով չի ուսումնասիրվել¹:

Հայոց հայրենադարձությունն իրականացվեց մի քանի փուլով՝ 1921-1927թթ., 1933-1936թթ., 1946-1949թթ. և 1962-1982թթ.: Վերջին փուլում հայրենիք ներգաղթեցին հիմնականում Իրանից, Իրաքից, Միդիայից:

Տասնամյակներ տևած հայրենադարձության բուրբ փուլերում Շիրակն իր ուստանով ներգաղթող հայոց վերաբնակության հիմնական վայրերից էր: Լենինականը, որպես հանրապետության երկրորդ քաղաք, Երևանին հավասար, կիսում էր ներգաղթողների տեղաբաշխման ծանրաբեռնվածությունը, քանի որ, հատկապես 1946-1949թթ. հայրենադարձների մեծամասնությունը, լինելով քաղաքաբնակ, ձգտում էին տեղավորվել քաղաքներում՝ հրաժարվելով մեկնել գյուղական շրջաններ:

Հայրենադարձությունը սկիզբ առավ 1921թ., Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ջանքերով: Մակայն նախքան այդ արդեն հազարավոր արևմտահայեր բռնել էին ներգաղթի ուղին: 1914թ. վերջերին Կարսից Ալեքսանդրապոլ ու Շիրակի գյուղեր գաղթեց 100 ընտանիք կամ 587 մարդ: Ալեքսանդրապոլում հաստատվեցին մաս Մարիդամիշից, Կաղզվանից, Արդահանից, Արդվիհից ու Բաթումից գաղթած հայեր: Ընդհանուր առմամբ, 1914թ. վերջերին քաղաքում բնակություն էր հաստատել մոտ 2400 մարդ: 1915թ. սկզբներին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերից քաղաքում հաստատվեց 360 հայ, իսկ 1916-1919թթ. Ալեքսանդրապոլի ողջ գավառում տեղավորվել էր ավելի քան 34 հազար հայ:

Այդ տարիներին արևմտահայոց ներգաղթն Արևելյան Հայաստան, ըստ էության գաղթ էր, քանի որ հիմնականում բռնի տեղահանության էին ենթարկվում կամ, կոտորածից խուսափելով, մահանջող ռուսական բանակի հետ հեռանում էին հայրենի վայրերից՝ կամովին լքելով բնօրրանը:

Երկրում կուտակված արևմտահայ գաղթականության թիվը 200 հազար էր, ավելացրած 10 հազար որք ու անապատան երեխաների թիվը²: Հայաստանը, Հ. Մելիքսեթյանի բնորոշմամբ, վերածվել էր գաղթականների հանրապետության:

1921թ.-ից գաղթական արևմտահայերին միացան մաս Կ, Պոլսից, Բալկանյան և Մերձավոր Արևելքի երկրներից հայրենադարձները, որոնց տեղաբաշխման ու տեղավորման խնդիրները գրեթե անլուծելի էին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում: 1921թ. վերջերին Մերձավոր Արևելքի երկրներից գաղթած 3000 հայերի մի զգալի մասը բնակեցվեց Ալեքսանդրապոլում: 1924-1925թթ. Կ. Պոլսից, Մերձավոր Արևելքից և Հունաստանից գաղթած 3000-ից ավելի հայեր հաստատվեցին Երևանում և Լենինականում³:

¹ Հ. Մելիքսեթյան, *Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.)*, Եր., 1985, էջ 9:

² Հ. Մելիքսեթյան, *Սովետական իշխանության առաջին քայլերը հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ (1921-1922թթ.)*, Տեղեկագիր հաս. գիտ., 1960, դ 3, էջ 3-21:

³ Այդ տարիների հայրենադարձների թվաքանակը մոտավոր է, քանի որ 1920-ականներից մինչև 1936թթ. տեղի ունեցած ներգաղթի մասին վիճակագրություն չի եղել, (Տե՛ս Մ. Բազարյան, *Նամակներ սովետական «ղրախոսից»*, Եր., 1997, էջ 43): Հ. Մելիքսեթյանը նույնպես նշում է, որ սփյուռքահայերի հայրենադարձության իրականացման վերաբերյալ արխիվային նյութեր չեն պահպանվել (Հ. Մելիքսեթյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 23):

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից 1926-1927թթ. Շիրակում հաստատվեց շուրջ 13810 հայրենադարձ⁴: Այս փուլում ներգաղթը ժամանակավորապես դադարեցվեց, քանի որ նոր քարավաններ ընդունելու և տեղավորելու հնարավորություն երկիրը չունե՛ր՝ վերն արդեն նշված պատճառներով:

1921-1927թթ. ներգաղթի հետևանքով սկսված ներթքնիկ գործընթացներում ձևավորվեցին երեք խմբեր. Արևմտահայաստանից գաղթածները, որոնք անվանվեցին «գաղթական», սփյուռքահայ ներգաղթողները՝ «պոլսեցի» (հավանաբար նկատի առնելով արևմտահայերենը, որն ընդհանուր էր բոլոր հայրենադարձների համար) և «տեղացի» տեղաբնիկ հայերը: Ընդհանուր պատկերից պարզ էր, որ գերակշռող արևմուտահայ տարրն էր, և ամենևին էլ պատահական չէր, որ այդ տարիներին հայ մտավորականության մեջ լուրջ քննարկման ու վեճերի տեղիք էր տալիս այն հարցը, թե ո՞րն է ի վերջո հայրենիքը՝ Ռուսահայաստանը, թե՞ Կիլիկիան: Դեռևս մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, Ռուսահայաստանն իբրև ամենայն հայոց հայրենիք, միանշանակ ներժվում էր⁵:

Ներգաղթի հաջորդ փուլն ընդգրկում է 1933-1936թթ.: Հայրենիք է ներգաղթում մոտ 73300 մարդ: Թեպետև ստույգ թվեր հայտնի չեն, թե այդ տարիներին քանի մարդ է բնակություն հաստատել Լենինականում, բայց երևանաբնակ նախկին լենինականցիներից գրառած նյութերը վկայում են, որ ներգաղթողները հիմնականում ֆրանսահայեր էին, մասամբ նաև բալկանյան երկրներից: Այս տարիների հայրենադարձները, համալրելով արդեն ձևավորված ենթաէթնիկ խումբը, անվանվեցին ֆրանսիացիներ (ինչպես և բնորոշվում էին Երևանում) նաև նորեկներ՝ ի տարբերություն նախորդ փուլի հայրենադարձների:

1936թ. ներգաղթը կտրուկ ընդհատվում է երկրում ստեղծված անբարենպաստ քաղաքական պայմանների հետևանքով, երբ արևմտահայ լինելն իսկ կասկածի ու քաղաքական հետապնդումների առիթ էր տալիս: Այս առումով հիշատակելի է նշված ժամանակահատվածի համար մի շատ բնութագրական իրողություն: Պոլսից ներգաղթած անվանի լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանին պետավտանգության մարմինները մեղադրում են թուրքական լրտես լինելու մեջ: Ապշահար գիտնականը պատասխանում է. «Ռուսում լրտեսը կուզեք ըլլամ, բայց Թուրքիո լրտեսը չեմ կրնար ըլլալ»⁶:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Խորհրդային Հայաստանը ձեռնամուխ է լինում նոր հայրենադարձություն կազմակերպելուն: Հայրենիքի տունդարձի կոչին արձագանքում է աշխարհի չորս ծագերում սփռված ավելի քան 800 հազար հայ: Թվաքանակն ապշեցուցիչ էր, և խորհրդային իշխանությունները հայտնվում են դժվարին կացության մեջ, քանի որ երկրի հետպատերազմյան շրջանի քայքայված տնտեսությունը, սահմանափակ նյութա-տեխնիկական ռեսուրսները չէին կարող հնարավորություն տալ այդքան մարդ ընդունելու:

Հայրենադարձության կազմակերպման ընթացքում թույլ տրված սխալների հետևանքով հազարավորները, որոնք նախօրոք ցուցակագրվել էին հայրենիք ներգաղթելու ցանկությանը, վաճառել ունեցվածք, տուն ու տեղ, այդպես էլ մնացին, սպասելով իրենց տեղափոխող շոգենավերին՝ զրկվելով ունեցվածքից և կորցնելով համակրանքն ու վստահությունը այն երկրներում, որտեղ ապաստան էին գտել, ապահով ապրուստ ստեղծել:

Եվ այնուամենայնիվ սկսվեց հայրենադարձության նոր փուլ (1946-1949թթ.), որի ընթացքում հայրենիքն ընդունեց մոտ 100 հազար մարդ, որոնք տեղաբաշխվեցին հան-

⁴ Լ. Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն, Հ. Մ ա ռ գ ո ս յ ա ն, Շիրակի՝ 1926-1927թթ. գաղթականության որոշ հարցեր (ըստ Ստ. Լիսիցյանի արխիվային նյութերի), ԵՀՀ կենտրոնի գիտական աշխատություններ, հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 208-217:

⁵ 1922-1923թթ. Լոզանի կոնֆերանսում ազգային պատվիրակությունը Գ. Նորատունկյանի գլխավորությամբ նախագիծ է ներկայացնում Կիլիկիայում «ազգային օջախ» ստեղծելու մասին, (Տե՛ս Ջ. Թորոսյան, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում 1828-1923թթ., Եր., 1972):

⁶ Ա. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն, Դաշտային ազգագրական նյութեր (հետայսու՝ ԴԱՆ), Եր., 1990, ասացող՝ Հարություն Քյուրքչյան, պոլսահայ, ներգաղթած 1928թ.:

րապետության ողջ տարածքում⁷: Այսպես, 1946թ. ռումինահայերի առաջին քարավանը (թվով 1742 մարդ) հասավ Հայաստան: Նրանց մեջ կային շատ տեքստիլագործներ, տրիկոտաժագործներ, կոշկակարներ, դերձակներ, վարսավիրներ, փայտագործներ և այլ արհեստավորներ, ինչպես նաև մտավորականության ներկայացուցիչներ, որոնց տեղավորեցին Երևանում ու Լենինականում⁸:

Նույն թվականին Բուլղարիայից ներգաղթած 4383 մարդ ևս հանգրվանեց Լենինականում: Կարևոր է նշել, որ հայրենադարձության այս փուլում միայն Լենինական քաղաքում հաստատվեց 1278 ընտանիք կամ 5935 մարդ, որը կազմում է հայրենադարձների ընդհանուր թվի մոտ 20%: Սա վկայում է այն փաստը, որ Լենինականում տեղավորման ու աշխատանքի ապահովման հնարավորությունները, հանրապետության մյուս շրջանների համեմատությամբ, ավելի մեծ էին, ինչը հավաստվում է մեր դաշտային մյուսերով: Այս տարիների ներգաղթածները նախ Երևանում, ապա Լենինականում ու հանրապետության այլ վայրերում անվանվեցին «ախպար»⁹, գյուղերում (Ախուրյանի, Անիի շրջ.)՝ «թագա գալացող»: Այս անվանման համար հիմք ծառայեց հայրենադարձների միմյանց դիմելու տարածված ձևը (Հակոբ ախբար, Թորոս ախբար և այլն), ինչը և իբրև հեզմական մականուն, դարձավ հայրենադարձների սուրբհիվ խմբի նոր անվանումն առ այսօր:

Հայրենադարձների մի մասը, հատկապես Ֆրանսիայից, Կ. Պոլսից ու բալկանյան երկրներից ներգաղթածները մտավորականներ էին ու որակյալ արհեստավորներ, որոնք իրենց հետ բերել էին գործիքներ, սարքավորումներ, հաստոցներ՝ հայրենիքում անմիջապես աշխատանքի անցնելու համար: Նրանց զգալի մասը տեղավորվեց քաղաքի կենտրոնում, իսկ արվարձաններում հաստատվեց Սիրիայից, Իրաքից, Իրանից գաղթած գյուղական բնակչությունը, որին հողատարածք էր պետք՝ երկրագործությամբ զբաղվելու համար:

Մտավորականներից շատերը, հատկապես եվրոպական լեզուներին տիրապետողները, բանասացների հավաստմամբ¹⁰, հնարավորություն ունեցան դասավանդելու մանկավարժական հիմնարկներում:

Բուլղարիայի Պլովդիվ քաղաքից ներգաղթած թիթեղագործները Լենինականում արտել-ցելս էին կազմակերպել, վառարան, գոլալ, դանակ-պատառաքաղ էին պատրաստում: Գիշեր-ցերեկ աշխատելով չնչին գումար էին ստանում: Գժգոհելու համար մի քանիսն աքսորվեցին: Լենինականում հայտնի կոշկակարներ էին Գրիգոր և Հակոբ Բյուրքյանները:

Հայրենադարձ կանայք, որ հիմնականում տնային տնտեսուհիներ էին, հմուտ էին ասեղնագործության և դերձակության մեջ և դրանով ընտանիքի հոգսն էին հոգում: Նրանք զբաղվում էին նաև մոմ թափելով ու սուրճի բաժակ մաշելով, ինչը նոր էր ու անսովոր լենինականցիների կենցաղում, սակայն կարճ ժամանակ անց լայն տարածում գտավ:

Վերստին անդրադառնալով հայրենադարձների տեղաբաշխման խնդիրներին՝ հարկ է նշել, որ թեպետև այն ընթացում էր վաղօրոք մշակված ծրագրով, այնուամենայնիվ սխալներ շատ կային, ինչը առիթ էր տալիս դժգոհությունների: Որակյալ արհեստավորներն ուղարկվում էին գյուղերը, իսկ մարդիկ, որոնք երկրագործությամբ էին զբաղվել, տեղավորվում էին Երևանում, Լենինականում և այլ քաղաքներում՝ տնամերձ հողամաս պահանջելով:

Բաթումիի ընդունման կայանում ներգաղթ կոմիտեի անդամները հիմնականում պատահական էին որոշում յուրաքանչյուր ընտանիքի բնակության վայրը: «Ներգաղթողն իր բնակավայրը ընտրելու կամ փոխելու մեջ ազատ չէր», — գրում է 1946-1948թթ. վերաբնակեցման վարչության անդամ Մովսես Բազարյանը¹¹: Քաղաք տեղափոխվելու

⁷ Գ. Ա վ ա գ յ ա ն, Հայկական ՄՍՀ բնակչությունը, Եր., 1975թ.:

⁸ «Մովետական Հայաստան» (լրագիր), 1946, 11 օգոստոսի:

⁹ Գրական երթայր բառի արևմտահայ բարբառային տարբերակը, (հմմտ. ախպար / ախպար):

¹⁰ Ա. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն, ԳՄՆ, ասացող՝ Ալեքսանդր Ստեփանյան, երևանաբնակ, նախկին լենինականցի, 78 տարեկան, Օֆիկ ժամակոչյան, երևանաբնակ, նախկին լենինականցի, 75 տարեկան:

¹¹ Մ. Բ ա գ ա ռ յ ա ն, նշվ.աշխ., էջ 45:

կամ քաղաքում տեղավորվելու համար կաշառք էին պահանջում, ինչը ոչ միայն դժգոհություններ էր առաջացնում հայրենադարձների մեջ, այլև անհասկանալի ու զարմանալի էր նրանց համար:

Խոսելով ներգաղթածների տեղաբաշխման խնդիրների մասին՝ հնարավոր չէ չանդրադառնալ նոր պայմաններին ու կենսակերպին նրանց հարմարվելու (ադապտացիա) հանգամանքին, ինչը հայրենադարձության պատմությունը լուսաբանող գրականության մեջ տարբեր պատճառներով շարունակաբար անտեսվել է: Հետպատերազմյան շրջանում, հանրապետության ծանր տնտեսական պայմանների ու բնակչության թվաքանակի հավելման (ի հաշիվ ներգաղթածների, քանի որ բնական աճը պատերազմի հետևանքով կտրուկ նվազել էր) արդյունքում ստեղծված պարենային, բնակարանային ճգնաժամը դժգոհությունների տեղիք էր տալիս: Կենցաղային պայմանները ծանր էին, մի քանի ընտանիք մեկ տան մեջ էին ապրում: Մարդիկ իրենց գույքն էին վաճառում պարեն գնելու համար: «Տեղացիները զարմացած կհարցունեն, - պատմում է բանասացը, - թե ինչու՞ եկած եք: Մի՞թե այստեղն Գեշ էր կեցած տեղերնիդ»¹²:

Հարկ է նշել, սակայն, որ կենսական անհրաժեշտ պայմանների ապահովմամբ Լենինականում վիճակն ավելի բարվոք էր՝ հանրապետության մյուս, հատկապես գյուղական շրջանների համեմատությամբ, որտեղից շարունակական հոսք էր տեղի ունենում դեպի Երևան, Լենինական և մյուս քաղաքներ:

Մեր գրառած նյութերը ցույց են տալիս, որ հայրենադարձները (հատկապես ներգաղթի առաջին փուլում) Լենինականում ավելի հեշտ են հարմարվել իրենց համար նոր պայմաններին, քան Երևանում, որը, մեր կարծիքով, պայմանավորված էր նաև արևմուտահայ լեզվի ու Շիրակի բարբառի նմանությամբ և լենինականցիների (գյումրեցիների) ավանդական հյուրընկալությամբ:

Հայրենադարձությունը դեռ շարունակվում էր, երբ 1948թ. կրկին անգամ ծայր առան քաղաքական հետապնդումները: Հայրենադարձները մեղադրվում էին ինպերիալիզմի լրտես լինելու մեջ, իսկ նրանց դժգոհությունները մեկնաբանվում էին վերջիններիս բուրժուական մտածողությամբ:

Ասացողներից շատերը պատմում էին, թե վերաբնակեցման վարչության անդամները «Էնվելդեի» ուղարկած մարդիկ էին, որոնց պարտականությունն էր ներգաղթածներին լրտեսել, ակնաջալուր լինել նրանց խոսակցություններին, շոշափել նրանց տրամադրությունները՝ այդ կերպ հայտնաբերելով դժգոհողներին: Արդյունքում, նոր կենսակերպին ու կարգերին դեռևս չհարմարված՝ հայրենադարձներից շատերը հայտնվում էին աքսորի ճանապարհին:

Երկրի ներքին քաղաքական իրավիճակի սրումն ընդհանուր կասկածի ու անհանդուրժողականության մթնոլորտ էր ստեղծում, որն էլ ավելի էր մեծացնում տեղացիների ու հայրենադարձների միջև եղած անջրպետը և բարդություններ ստեղծում փոխընկալման խնդրում: Նրանք դարձան օտարներ յուրայինների մեջ, հայ, բայց ոչ հայաստանցի:

Թողնելով տուն ու տեղ, անհամեմատ բարեկեցիկ կյանք մարդիկ գալիս էին հայրենիք՝ դրսևորելով իրենց նվիրվածությունը և հավատալով, որ այն պատշաճ գնահատականի կարժանանա: Սակայն, «հայրենիք վերադարձած հայ բազմություններն ազգային և քաղաքական վանողական և անառողջ մթնոլորտի մը դիմակայումով հոգեկան փլուզումներ և հավատքի տեղատվություն ունեցան»¹³:

1949թ. քաղաքական հետապնդումների հետևանքով դադարում է մեծ հայրենադարձությունը:

1960-ականներից սկսվում է հայրենադարձության նոր փուլ, որը, սակայն, չունենալով նախկին տեմպերը, գործընթացի մարման էր տանում: Այդ տարիներին Միքիայից և Պարսկաստանից 100-150 ընտանիք վերադարձավ հայրենիք՝ բնակություն հաստատելով Երևանում, Լենինականում, Ախուրյանի շրջանում:

¹² Ա. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն, ԳԱՆ, Եր., 1998թ., ասացող Վերգինե Փափազյան, բուլղարահայ, ներգաղթած 1946թ.:

¹³ Ա. Մ տ ե փ ա ն յ ա ն, ԳԱՆ, Եր., 1987թ., ասացող Անդրանիկ Թորոսյան, 76 տարեկան, բուլղարահայ, ներգաղթած 1946թ.:

1962-1963թթ. Միացյալ Արաբական Հանրապետությունից, Կիպրոսից, Իրանից հայրենիք վերադարձածները տեղավորվեցին Լենինականում, Կիրովականում, Իջևանում¹⁴:

1963-1980թթ. հազարավոր փերիացիներ (Իրան) բնակություն հաստատեցին Լենինականում, Կիրովականում և այլուր: Այս վերջին քաղաքացիների համար արդեն կային անհրաժեշտ պայմաններ (մշակելի հողատարածք, բնակարան և այլն):

Երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական մթնոլորտը նույնպես անհամեմատ ավելի բարենպաստ էր՝ նախորդ ժամանակների համեմատությամբ:

Այդ տարիների ներգաղթողները հիմնականում գյուղական բնակչություն էր, որոնք տեղավորվելով Հայաստանի գյուղական շրջաններում, հնարավորություն ունեցան երկրագործությամբ զբաղվելու: Նրանք՝ հատկապես Իրանից գաղթածները, չձուլվեցին արևմտահայ շերտին՝ «ախպար»-ների սուբէթնիկ խմբին: Թեպետև բարբառով ու կենցաղով նրանք մոտ էին արևելահայերին, այնուամենայնիվ, որպես եկվոր տարր, նույնպես առանձնացվեցին՝ ձևավորելով սուբէթնիկ նոր խումբ՝ «պարսկաստանցիներ» անվամբ:

Հայրենադարձության բոլոր փուլերում, չնայած օտարացմանը, մտածելակերպի ու վարքագծի տարբերություններին, այնուամենայնիվ սուբէթնիկ խմբերի միջև անխուսափելիորեն տեղի էր ունենում կենցաղամշակութային փոխներթափանցում:

РАССЕЛЕНИЕ АРМЯН-РЕПАТРИАНТОВ В АЛЕКСАНДРОПОЛЕ-ЛЕНИНАКАНЕ

____ Резюме _____

____ А. Степанян, Г. Саргсян _____

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с особенностями расселения западных армян в Ленинакане за весь период многоэтапной репатриации, начавшейся в 1921 г.

О важной роли, которую играл второй город республики в процессе расселения на каждом этапе репатриации, говорят приведенные в статье цифры и процентные показатели. Только в 1946-1948 гг. 20% от общего числа репатриантов (100 тыс.) разместились в Ленинакане. Рассматриваются процесс формирования субэтнической группы репатриантов, а также их взаимоотношения с местными армянами.

Сложности адаптации, обусловленные значительной социально-культурной дистанцией между странами исхода и новым местом проживания зарубежных армян, тяжелые социально-экономические условия, а также неблагоприятный политический климат вызвали недовольство среди репатриантов, что послужило одной из причин их притеснений и гонений в 1937 и 1949 гг.

¹⁴ Գ. Գ ա լ տ յ ա ն, Մփյոռքը հայրենիքի կողքին, «Լենինյան ուղիով» (ՀԿԿ կենտկոմի ամսագիր), Եր., 1963, դ 5, էջ 44: